

1. Možnosti mezinárodních srovnávacích výzkumů

Uvolnění mezinárodního napětí, dosažené po účinných akcích socialistických zemí, vede k upevnění principů mírového soužití států s různými sociálně ekonomickými systémy a otevírá příznivější perspektivy pro nové konstruktivní kroky v oblasti mezinárodní spolupráce.

Podmínky mírového soužití jsou příznivé i navázání vědeckých kontaktů, realizaci vědecké spolupráce na aktuálních problémech týkajících se zájmů mnoha zemí světa. Je zcela přirozené, že spolupráce vědců zemí s různým společenským zřízením se vyvíjí především v oblasti technických a přírodních věd. Mnohem složitější je realizace společných vědeckých projektů v oblasti sociálních věd – především pro různé ideologické pozice možných účastníků takových výzkumů.

Přesto pro úkoly mnohostranného výzkumu mnoha nových jevů současnosti, pro úkoly odhalení obecných a specifických tendencí společenskoekonomického vývoje a porovnání zkušeností z řešení konkrétních problémů shromážděných v různých zemích je žádoucí provádět společné mezinárodní výzkumy také v sociálních vědách.

Mezinárodní komparace nových jevů a tendencí společenského vývoje se vlastně dávno a natrvalo staly součástí praktické činnosti mnoha mezinárodních organizací, především specializovaných institucí Organizace spojených národů. Zkušenosti z jejich práce si zasluhují soustředěné pozornosti a také mnohé materiály, které publikují, jsou cenným zdrojem informací. Současně specifický charakter těchto institucí zanechává na publikacích, které vydávají, své stopy. Ve většině případů nejsou jejich publikace výsledkem analýzy

původních materiálů určitého výzkumu, ale zobecněním oficiálních údajů nebo závěrů z jednotlivých výzkumů uveřejněných v té nebo oné zemi a prováděných pro různé cíle za neporovnatelných podmínek a nestejnými metodami.

Jinou tvořivou formou vědecké spolupráce mohou být plány bezprostřední kooperace vědců mnoha zemí k uskutečnění základních výzkumů organizovaných podle jednotného programu, prováděných jednotnými metodami a na analogických objektech. Realizace plánů takového druhu je spojena s mnoha obtížemi objektivního a subjektivního rázu. Vypracování základních cílů, společného programu a společné metodiky, výběr komparabilních objektů výzkumu, náležitý zřetel ke specifickým sociálním podmínkám různých zemí vyžaduje velkou zkušenost a nemalé úsilí ze strany účastníků výzkumu. Kromě toho zkušenosti z výzkumů v rámci jedné země mohou být nedostačující pro využití v mezinárodní komparaci. V řadě případů je nutné přijmout změnu obvyklých metod práce, zapojit do analýzy faktory, které mají nestejný význam v různých zemích, a tyto zvláštnosti se musí brát v úvahu při společné interpretaci získaných výsledků.

Pro mezinárodní komparaci má velký význam vypracování vhodného instrumentáře výzkumu, který může podle své kvality buď přesně sloužit odhalení zvláštností jevů zkoumaných v různém prostředí, nebo tyto zvláštnosti nezachycovat a dokonce zkreslovat reálnou skutečnost. Proto instrumentář mezinárodního srovnávacího výzkumu nelze mechanicky převzít z arzenálu metod zkoumání shodných problémů v jednotlivých zemích, ale je nutné ho maximálně přizpůsobit fungování

¹ Otázky mezinárodní komparace představují jeden ze závažných problémů, k nimž se bude Sociologický časopis vracet.

v podmínkách různých zemí, tím spíše, patří-li k různým sociálním systémům.

Pro metodiku mezinárodních srovnávacích výzkumů je nesporně velmi důležité dbát na správné stanovisko, zformulované vědci Ústavu pro filosofii a sociologii Československé akademie věd J. Filipcem a R. Richtou v práci *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Konstatovali v ní: „Vědecky fundovaná komparace obou základních typů současné společnosti ve světě nemůže být budována na srovnávání pouhých průmětů, na schématu jednorozměrného pohybu, neboť ve skutečnosti jde o konfrontaci mnohodimenzionálních pohybů v různých, zásadně odlišných strukturách... Toto zjištění není v žádném případě odmítnutím plodnosti sociologických komparací odlišných společenských systémů. Má právě naopak přispět k upřesnění jejich kritérií, které předpokládá rozpracování odpovídajících metod pro postižení všech těchto skutečností, kde zásadní srovnatelnost jednotlivých společenských fenoménů současně předpokládá pochopit, že a jak tu platí dialektická zásada: 'Cum duo idem, non idem' (Když dva dělají totéž, není to totéž)“.²

Odhalení skutečně objektivních údajů a faktů se zřetelem k obecnému a specifickému ve zkoumaných jevech je jedním ze základních úkolů mezinárodního srovnávacího výzkumu. Překonání obtíží stojících na této cestě vyžaduje vysoký stupeň odpovědnosti účastníků výzkumu, jejich ochotu pozorně posuzovat stanoviska partnerů a jejich skutečnou snahu o vědeckou objektivnost.

Další úkol mezinárodního srovnávacího výzkumu, vznikající v jeho pozdější etapě, spočívá v seriózní vědecké interpretaci

získaných údajů. V této etapě mají badatelé před sebou úkol zobecnit početné údaje, vyčlenit z nich nejvýznamnější, udělat hlubokou analýzu a závěry, které budou správně odrážet získané výsledky.

Je možné zaručit, že získané údaje srovnávacího výzkumu nemohou být později využity pro neobjektivní interpretaci a zkreslení svého smyslu? Dát takovou záruku je bohužel velmi složité. V každém případě už byly výsledky některých sociologických výzkumů využity ve velmi volném výkladu a k cílům, jež neměly nic společného se zájmy vzájemného porozumění a upevnění vědecké spolupráce.³

Taková fakta, s kterými je nepochybně nutno počítat, však nemohou být argumentem pro odmítnutí vědeckých kontaktů a provedení srovnávacích výzkumů. Některé kruhy podnikají nesvědomitě akce dokonce k tomu, aby zlehčily mezinárodní dohody a úmluvy zaměřené na odvrácení válečné hrozby a na upevnění trvalého míru a principů mírového soužití.

Když mluvil generální tajemník ÚV KSSS L. I. Brežněv o kladném významu celoevropské porady o bezpečnosti a spolupráci, poznamenal mimo jiné: „Možná, že se to neobejde bez pokusů zneužít této ušlechtilé iniciativy a využít evropské fórum pro ty nebo ony úzké zájmy nebo pro ne zcela slušné politické manévry.“⁴

Takové pokusy musí být odhalovány, je třeba se jim stavět na odpor a nedopouštět, aby překážely užitečné a ušlechtilé činnosti.

Je zřejmé, že právě takový přístup se musí projevovat, i pokud jde o mezinárodní vědeckou spolupráci.

² Filipce, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha, Svoboda 1972, s. 23–24.

³ Jako příklad je možné poukázat na výklad, který dává západoněmecký profesor Erwin Scheuch výsledkům mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu, který se prováděl ve 14 zemích světa. V řadě svých zobecnění se autor vytrvale snaží ukázat postavení pracujících v socialistických zemích v negativním světle, dokonce i v případě, když jeho závěry neodpovídají údajům tabulek, které sám uvádí.

Velmi pozoruhodná je mimo jiné autorova interpretace faktů, že mládež v socialistických zemích tráví více času na čerstvém vzduchu než její vrstevníci v kapitalistických zemích. Ani se nepokouší ukázat, že se v tom projevuje promyšlená politika socialistické společnosti v rozvoji sportu, turistiky, v ozdravění lidského organismu a harmonickém rozvoji osobnosti. Nikoliv, hlavní vysvětlení vidí v „bytových podmínkách“ a pruhledně naráží na to, že mládež v socialistických zemích

je jakoby nucena trávit čas na čerstvém vzduchu proto, že nemá místnosti. A to, že i ženatí muži tráví hodně času „na ulicích a v parcích“, považuje profesor Scheuch za možné vysvětlovat „bytovými podmínkami“ pouze „částečně“. Dává přednost vysvětlovat to „vlivem kulturních faktorů — obzvláště ostrou roztržkou mužského a ženského světa v kultuře slovanských zemí, které ještě do nedávné doby byly zeměmi agrárními“. Přitom autora nijak neznekličkuje, že jím samým uváděné údaje v tabulce ukazují, že ženy v Sovětském svazu a Jugoslávii nejen tráví mnohem více času na vzduchu než ženy v USA a NSR, ale že tato roztržka v „mužském a ženském světě“ v kultuře zemí „dávno ne agrárních“ podle řady parametrů je mnohem významnější. (Soziologie der Freizeit, Köln 1972, s. 200–201.)

⁴ Reč soudruha L. I. Brežněva při udělení řádu Přátelství národů Ukrajinské SSR. Pravda, 27. července 1973.

2. Výzkum sociálních důsledků automatizace

Jedním z aktuálních problémů současnosti, které upoutávají soustředěnou a stále rostoucí pozornost pracujících, představitelů odborů a širokých kruhů veřejnosti, jsou sociální důsledky vědeckotechnické revoluce a jedné z forem jejího projevu – automatizace.

Vliv rozvoje vědeckotechnické revoluce na různé stránky života současné společnosti stále roste. Tento vliv je pocíťován především v oblasti ekonomiky. Předseda rady ministrů SSSR A. N. Kosygin v referátě na XXIV. sjezdu KSSS poznamenal: „Vědeckotechnická revoluce nabízí možnosti radikálně změnit metody výroby, vytvořit zásadně nové, vysoce produktivní pracovní nástroje, progresivní materiály, dává vznik novým odvětvím a zajišťuje dříve nevídané možnosti zvyšovat efektivnost veškeré výrobní činnosti.“⁶

Široké uplatnění nejnovějších úspěchů vědy a techniky ve výrobě vyvolává změny i ve vztahu mezi člověkem a strojem a ve vztazích mezi lidmi, a to nejenom v rámci závodů, ale i mimo ně. V této souvislosti se různé sociální třídy, státní orgány, politické strany, odbory a jiné společenské organizace snaží pomocí různých opatření působit na průběh vědeckotechnického pokroku a jeho sociální důsledky. Odhalení těchto důsledků, jejich hodnocení, prognózám dalšího vývoje, vypracování prostředků k ovlivnění těchto důsledků je věnována rozsáhlá literatura téměř ve všech zemích světa.

Výzkumy provedené vědci socialistických zemí přesvědčivě ukazují, že vědeckotechnický pokrok se v podmínkách socialismu stal jednou z hlavních pák významného vzestupu materiální a kulturní úrovně života lidu. Možnosti plánovitě hospodářství dovolují uvědoměle usměrňovat vývoj automatizace a jiných forem vědeckotechnického pokroku, počítat s jejich vlivem na různé stránky života společnosti. Nicméně existence socialistického zřízení neodstraňuje automaticky všechny

problémy spojené s využitím výsledků vědeckotechnické revoluce, nevylučuje možnost, že se vyskytnou určité obtíže.

Překonávání vznikajících těžkostí, zajištění plodů vědeckotechnického pokroku pro pracující a celou společnost předpokládá obrovskou organizační práci státních, státních a společenských orgánů. V referátě na XXIV. sjezdu KSSS s. L. I. Brežněv upozorňoval na vyvstálý světodějný úkol – „organicky spojit vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické hospodářské soustavy...“⁶

Charakteristickou zvláštností četných prací západních autorů zkoumajících důsledky automatizace a jiných forem vědeckotechnického pokroku jsou rozporná a nezřídka přímo i protichůdná hodnocení existujících jevů a perspektiv jejich dalšího vývoje.

Rada autorů popisuje samotnou automatizaci a nové druhy techniky jako neštěstí a prokletí pro lidstvo. Existují výroky, že technika se mění na autonomní sílu, dostává se z moci člověka a ničí lidské hodnoty. Jiní autoři naopak možnosti techniky všemožně vychvalují, protože s jejím rozvojem spojují automatické vyřešení všech sociálních problémů. Přehled těchto různých názorů a postojů si zasluhuje zvláštní rozbor.⁷

Protikladnost hodnocení sociálních důsledků vědeckotechnického pokroku u různých západních autorů se v mnohém vysvětluje specifickou orientací badatelů a nestejnorodostí materiálu, jímž operují. V těchto hodnoceních se nesporně odráží i objektivní protikladnost analyzovaných sociálních jevů v západních zemích: vědeckotechnický pokrok, který by mohl sloužit prospěchu veškeré společnosti, nezřídka vede k těžkým sociálním důsledkům pro dělníky, tj. pro základní výrobní sílu společnosti.

Protikladné závěry různých autorů o sociálních důsledcích automatizace jsou v řadě případů vyvolávány také tím, že se pro analýzu berou různé úrovně technologických procesů. Samotný termín „automati-

⁶ Směrnice XXIV. sjezdu KSSS k devátému pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství SSSR v letech 1971–1975. Referát předsedy rady ministrů SSSR A. N. Kosygina. Praha, Svoboda 1971, s. 17.

⁷ Zpráva o činnosti Ústředního výboru KSSS XXIV. sjezdu Komunistické strany Sovětského sva-

zu. Projev generálního tajemníka ÚV KSSS L. I. Brežněva, Praha, Svoboda 1971, s. 48.

⁷ Viz J. Mador. *Vědeckotechnická revoluce a její sociální důsledky*. (Odráz problému v angloamerických buržoazních výzkumech.) *Casopis Dělnická třída a současný svět*, Moskva 1973, No 1, s. 169–177.

zace“ se používá velmi široce a nezřídka se jím charakterizuje nestejnorodá technologie. Ve skutečnosti zdaleka ne všechny technologické inovace působí na dělníky stejně. Tak například při celkové tendenci ke zvýšení kvalifikačních požadavků na dělníky dovolují některé druhy automatického zařízení naopak obsluhu s nižší kvalifikací.

Podstatná pozornost analýze pracovních a sociálních důsledků automatizace a jiných forem technického pokroku je věnována v činnosti Mezinárodní organizace práce. Poprvé se tato otázka projednávala na konferenci MOP v r. 1957 a potom na konferenci v r. 1972.

Referát, který o této otázce připravil Mezinárodní úřad práce na konferenci v r. 1972, obsahuje přehled mnoha sociálních problémů spojených s rozvojem automatizace a dělá některé předběžné závěry, pokud jde o možný vývoj v budoucnu. V referátu se uvádí řada statistických údajů a rovněž informací z různých výzkumů. Přitom je charakteristické hodnocení těchto pramenů: „Existující statistické údaje nedovolují oddělit vliv techniky od množství četných faktorů určujících podmínky. Tam, kde byly provedeny výzkumy speciálně zaměřené na oddělení faktoru techniky a na průzkum jeho vlivu, patří tyto výzkumy v základě k individuálním případům a často k unikátní situaci, a proto se jejich výsledky nedají zobecnit. Výsledky pokusů předpovědět vývoj událostí v budoucnu dokonce na relativně krátké časové období se rozcházejí ještě více, poněvadž takové předpovědi předpokládají opouštění pevné základny existujících faktorů a proniknutí do oblasti fantazie a ne příliš jasných domněnek.“⁸

Zdá se nám důležité všimnout si faktu, zmíněného v referátě, o nutnosti oddělit během výzkumu sociálních důsledků automatizace faktor techniky od jiných faktorů podstatného významu. Mezi nimi hraje velmi důležitou roli systém společenských vztahů konkrétní země.

K negativním rysům mnoha národních a často i mezinárodních výzkumů patří to, že určité jevy sociálního života se připisují vlivu technologie. Extrapolace těchto jevů

je do budoucna úměrná dalšímu uplatnění technologických inovací a bez náležitého zřetele ke vlivu sociálních podmínek často vede k paradoxním výsledkům.

Jak tedy je možné dosáhnout v řadě podstatných faktorů odhalení zákonitého a někdy nevyhnutelného vlivu nejnovější technologie na práci a život lidí? Jedna z cest spočívá v současném objasnění vlivu, který má sociálně ekonomický systém.

Je například všeobecně známo, že řada sociálních jevů, které se v jedné zemi analyzují jako důsledky automatizace, vůbec chybí v jiných zemích se stejnou úrovní technologie. Nezaměstnanost, neúplná zaměstnanost, takzvaná dvojí zaměstnanost, změny v úrovni stávkového hnutí, ostré výkyvy ekonomického cyklu, uzavření podniků a koncentrace ekonomické vlády v rukou stále se zmenšujícího počtu majitelů se nemohou považovat za objektivní a zákonitý výsledek rozšíření automatizace, jestliže jsou tyto jevy charakteristické pouze pro část průmyslově vyspělých zemí. Je zřejmé, že podobné jevy jsou objektivně spojeny jen s určitým sociálně ekonomickým systémem a rozvoj automatizace může jen působit tím nebo oním směrem na jejich vývoj.

Nutno si všimnout, že také ve výše citovaném referátě MÚP *Pracovní a sociální důsledky automatizace a jiných forem technického pokroku* se nedělá pokus analyzovat obecné a specifické výsledky zavedení automatizace v zemích s různým sociálním zřízením. Závěry typické pro jednu zemi se v řadě případů šablonovitě a neodůvodněně rozšiřují také na ostatní země.

Když mluvíme o určitém neuspokojení s tímto hlediskem referátu, musíme ovšem brát v úvahu, že byl vypracován ke konkrétnímu cíli předložit osnovu k projednání na konferenci. „Základním cílem tohoto projednání není však zkoumání pracovních a sociálních důsledků vlivu současné techniky, ale studium otázky, co si konference může přát schválit jako navrhované státní a soukromé programy, zaměřené na řešení eventuálních problémů vyvolávaných zavedením takové techniky.“⁹

⁸ *Trudovyje i socialnyje posledstviya avtomatizacii i drugih form tekhnického progressa*. Ženěva, MBT, 1972, s. 1–2.

⁹ Tamtéž, s. 2.

Uvedený referát MÚP, jeden z nejnovějších zobecňujících materiálů o dané otázce, jasně svědčí o tom, že provedené výzkumy sociálních důsledků automatizace zdaleka neuspokojují potřeby vědy a praxe. Výzkum různých aspektů tohoto mnohostranného tématu se bude nepochybně i nadále provádět v mnoha zemích s využitím rozmanitých metod práce. Přitom podstatný význam pro analýzu ukázaných problémů může mít mezinárodní srovnávací výzkum prováděný v řadě zemí, které patří k různým sociálně ekonomickým systémům – výzkum realizovaný podle jednotného programu a jednotnými metodami.

3. Mezinárodní projekt „Automatizace a průmysloví dělníci“

Popud k uskutečnění mezinárodního srovnávacího výzkumu na téma *Automatizace a průmysloví dělníci* byl dán sovětskými vědci a vyvolal živý zájem mezi vědci a představiteli odborů mnoha zemí světa, především evropských.

Funkce koordinujícího orgánu pro realizaci tohoto projektu přijalo Evropské středisko pro koordinaci výzkumů a dokumentace v sociálních vědách ve Vídni (Viedeňské středisko).¹⁰

Národní výzkumné skupiny pro realizaci projektu byly vytvořeny v 15 zemích – MLR, PLR, SSSR, SFRJ, ČSSR, Rakousko, Anglie, Dánsko, Itálie, Finsko, Francie, NSR, Švédsko, USA a Japonsko. Práce na výzkumu se zúčastnili zástupci Mezinárodní organizace práce a Mezinárodní rady sociálních věd. K řízení výzkumu byl zvolen Mezinárodní řídící výbor ve složení po jednom zástupci z každé národní výzkumné skupiny.

Ke konci r. 1971 byla uskutečněna předběžná práce na přípravě projektu (získány dokumenty zachycující postoje vědců a odborů různých zemí, pokud jde o cíle, obsah a metody práce, byly vytyčeny hypotézy o vlivu automatizace na různé aspekty práce, života a postavení pracovní-

ků průmyslových podniků; byly vysloveny návrhy na žádoucí zaměření srovnávacího výzkumu), navazování styků mezi účastníky jednotlivých skupin a na určení okruhu společných zájmů. V této etapě se objevily i podstatné rozdíly nejen v hodnocení mnoha jevů, ale i ve výkladu různých pojmů, v názorech na charakter, úkoly a metody nastávající práce.

Koordinace všech těchto otázek byla důvodem, aby v letech 1972–1973 byly uspořádány mezinárodní konference, které se konaly v NSR a v Sovětském svazu, a také mezinárodní porady expertů. Nehledě na to, že v průběhu těchto setkání se rozvíjela dosti ostrá diskuse o řadě projednávaných problémů, projevovali účastníci výzkumu stále snahu o věcnou spolupráci a dosažení konstruktivních výsledků.

Jedním z důležitých prvopočátečních kroků v práci na výzkumu bylo určení jeho hlavního zaměření a obsahu. Předběžně připravené čtyři samostatné projekty předpokládaly studium následujících problémů: vliv automatizace na organizační strukturu podniku a hospodářské rozhodování, vliv automatizace na vztah dělníků k práci a životu, vliv automatizace na obsah práce a vliv automatizace na podmínky práce.

Každé z těchto témat bylo teoreticky zdůvodněno a několik výzkumných skupin z různých zemí vyjádřilo svou ochotu účastnit se výzkumu toho nebo onoho problému. Výběr konkrétního hlediska výzkumu se určoval jak praktickými potřebami, tak i možnostmi a zájmy jednotlivých výzkumných skupin. Srovnání předložených projektů ukázalo, že se týkají shodných a vzájemně spojených otázek. Nejvíce se to týkalo projektů věnovaných studiu vlivu automatizace výroby na postavení průmyslových dělníků.

Poněkud zvláštní místo zaujímal v tomto smyslu první projekt, který se týkal výzkumu vlivu automatizace na řídicí činnost a funkce řídicího personálu. Iniciátor projektu, kterým byla výzkumná skupina Pensylvánské university (USA), zdůvodňo-

¹⁰ Viedeňské středisko, oficiálně ustavené v r. 1963, si klade za úkol napomáhat navazování kontaktů badatelů v oblasti sociálních věd, kteří pracují v evropských zemích s různým sociálně ekonomickým a politickým zřízením, a také koordinovat srovnávací výzkumy prováděné vědeckými organizacemi převážně evropských zemí. V Radě ředitelů střediska je 14 vědců ze 7 socialistických a 7 kapi-

talistických zemí. Za dobu své činnosti již Viedeňské středisko provedlo sérii mezinárodních srovnávacích výzkumů. Projekt „Automatizace a průmysloví dělníci“ se stal jedním z největších v jeho činnosti. O složení a činnosti Viedeňského střediska viz podrobněji: *European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Science*, Wien 1972.

val svůj výběr praktickými potřebami podnikatelů a mezi jiným obtížemi spojenými se zavedením elektronkových počítačích strojů do řídicí činnosti podniků, které se objevily během posledních let v USA a v některých jiných zemích. Podnikatelé, kteří dříve viděli v tomto směru automatizace velké perspektivy a možnosti, začali stále více projevovat opatrnost a skepticismus a omezovat výdaje na tyto cíle, protože soudili, že podobné využití elektronkových počítačích strojů se nevyplácí a dokonce ztěžuje organizaci řídicí činnosti. Proto také se americká skupina rozhodla ve spolupráci s vědci některých jiných zemí zkoumat skutečné příčiny ztěžující využití elektronkových počítačích strojů v oblasti řízení.

Tři ostatní projekty spojovalo to, že stanovily úkol zkoumat změny v postavení průmyslového (ne však administrativního) personálu v automatizované výrobě. Tyto otázky nejvíce zajímají dělnické organizace. Myšlenka mezinárodního srovnání diktovala účelnost spojení tří posledních projektů v jeden celek, aby byly zahrnuty různé stránky vlivu automatizace na postavení průmyslových dělníků a byly odhaleny shodné a specifické jevy v tomto procesu pro různé země. Účast jednotlivých skupin na vypracování různých projektů by vedla k nesrovnatelnosti výsledků výzkumů.

Mechanické spojení projektů však bylo prakticky neuskutečnitelné, protože každý z nich byl velmi obsáhlý a existující výzkumné skupiny na jejich společnou realizaci nestačily. Současně s tím by se jednotlivé skupiny při vytvoření zhuštěnější varianty jednotného výzkumu zbavovaly možnosti podrobně prostudovat ty problémy, které byly pro ně zvláště významné.

Z těchto důvodů bylo rozhodnuto program mezinárodního srovnávacího výzkumu rozdělit na dvě části: povinnou a nepovinnou. Povinná část se stala jednotnou pro všechny skupiny, které se účastnily realizace projektu. Mají se v ní odrazit nejdůležitější otázky předpokládané pro analýzu ve třech projektech, avšak v mnohem zhuštěnější variantě. Nepovinná část počítá s kooperací jednotlivých výzkumných skupin buď na výzkumu problémů, které nejsou zahrnuty v povinném programu, nebo na podrobnějším rozboru jednot-

livých problémů povinné části, které mají pro dané skupiny zvláštní význam.

Část povinná pro všechny národní výzkumné skupiny byla nazvána standardním výzkumem. Má analyzovat sociálně ekonomické podmínky, v nichž probíhá automatizace výroby v dané zemi a ve vybraném odvětví průmyslu, společnou sociálně ekonomickou charakteristiku zkoumaného podniku a jeho pracovního kolektivu, a rovněž ukázat změny v obsahu práce pracovníků automatizované výroby (profesionálně kvalifikační požadavky, charakteristika vzdělanostní úrovně pracovníků), změny v podmínkách práce v konkrétním podniku (změny v pracovním čase, systému a formách mzdy, ve výrobním prostředí, v postavení odborových a jiných dělnických organizací) a konečně má odrazit otázky vztahu dělníků k práci a životu (uspokojení z práce, spokojenost s podmínkami práce, účast na rozhodování o výrobních otázkách, účast na společenském životě, vztah ke správě, k dělnickým organizacím, sociální orientace, využití volného času atd.).

Účastníci projektu se rozhodli provádět výzkum na základě komparace postavení shodných kategorií pracovníků neautomatizované a automatizované výroby v různých dílnách jednoho podniku nebo v různých podnicích téhož odvětví průmyslu.

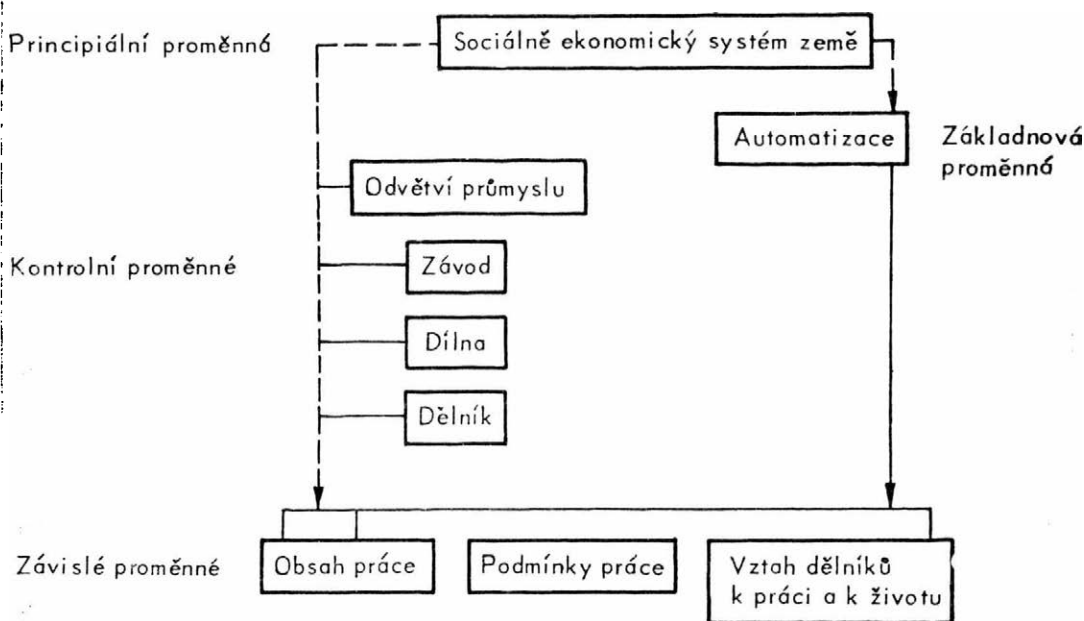
Mnoho pozornosti bylo věnováno určení toho odvětví průmyslu, na jehož základě se prováděla výzkumná práce. Úkol větší srovnatelnosti výsledků vyžadoval výběr jediného odvětví pro všechny národní výzkumné skupiny. Po detailním projednání bylo rozhodnuto vybrat jako objekty standardní varianty výzkum podniků automobilového průmyslu a v těchto podnicích proces zpracování bloku motoru na neautomatizovaných a automatizovaných úsecích výroby.

Rozsáhlý program výzkumu a široký okruh problémů vybraných pro analýzu vyvolaly přání vyjádřit v grafickém schématu vzájemné spojení různých faktorů, stálých, proměnných a závislých veličin, které mají být prozkoumány. Na jedné z porad expertů bylo navrženo předložit takové schéma (na str. 17) k projednání.

Během projednávání na mezinárodní konferenci, která následovala, však toto schéma vyvolalo řadu kritických pozná-

mek. Mezi jiným byly vysloveny úvahy, že schéma dostatečně neodráží závislost automatizace na podmínkách konkrétního sociálně ekonomického systému. Samotnou automatizaci nelze prohlásit za apriorně

nesouhlas. Hlavní námitky proti ní směřovaly k tomu, že někteří delegáti měli pochybnosti o existenci přímé souvislosti mezi sociálně ekonomickým systémem země a závislými proměnnými. Někteří jiní

nezávislou proměnnou, protože jedním ze základních úkolů výzkumu je právě objasnění, nakolik průběh a procesy automatizace závisejí na specifice sociálních podmínek. Schéma vytváří dojem, že závislé proměnné (obsah práce, podmínky práce, vztah dělníků k práci a životu) jsou přímo spojeny s automatizací, ačkoliv podle přesvědčení mnoha účastníků výzkumu na tyto proměnné působí přímo a možná významněji zvláštnosti samotného sociálně ekonomického systému země. Zařazení kategorie „země“ mezi kontrolní proměnné bylo nadbytečné, protože sociálně ekonomický systém má být charakterizován na příkladu konkrétní země, o níž se údaje právě budou zkoumat v oddílu „sociálně ekonomický systém země“.

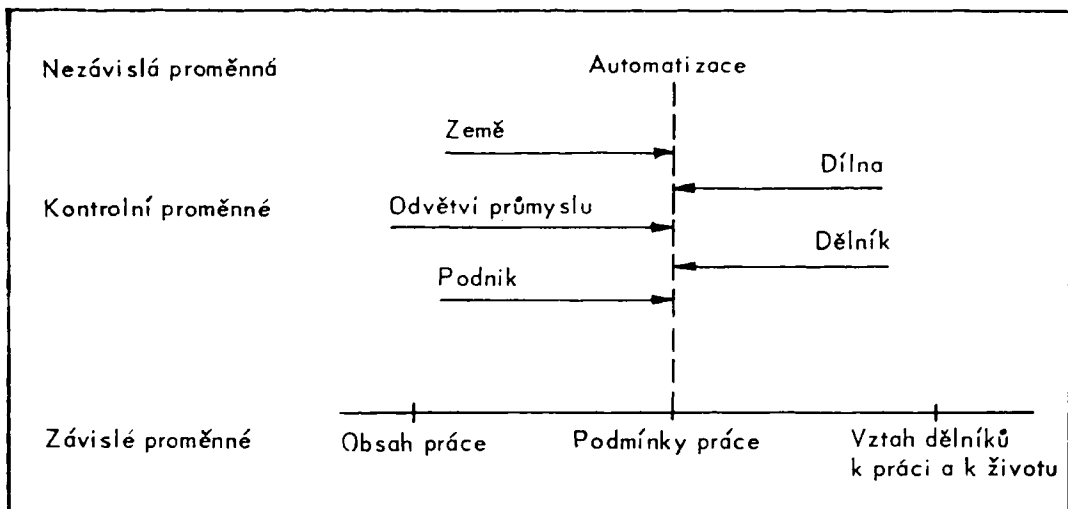
Sovětská výzkumná skupina se řídila těmito důvody a navrhla předložit schéma standardního výzkumu v pozměněné podobě (na str. 18).

Posouzení tohoto schématu vyvolalo na konferenci dlouhou diskusi. Navržená varianta schématu byla podpořena mnoha účastníky, mezi nimi vědci socialistických zemí. Část diskutujících však s ní vyjádřila

účastníci konference existenci takové souvislosti uznávali, ale nepokládali za žádoucí nebo možné ji podrobně zkoumat.

Samotná tato diskuse měla principiální význam, neboť se bezprostředně týkala hlavní schválené hypotézy výzkumu, která zněla: „Politický a sociálně ekonomický systém země podstatně působí a bude působit jak na zavádění a rozvoj automatizace, tak na její sociální důsledky.“

K ověření této hypotézy je nutné prozkoumat nejen technologické faktory, ale také formy a metody vlivu státu, společenských a soukromých organizací na rozvoj automatizace v různých zemích. Ve vystoupeních sovětských delegátů se kromě toho zdůrazňovalo, že bez zřetele k systému všeobecně vzdělávací a odborné přípravy a přeškolení kádrů a k systému ochrany práce, regulování pracovního času a mzdy, který působí v zemi, nelze dělat mezinárodní srovnání a zdůvodněné závěry o příčinách pohybů v profesionálně kvalifikačních charakteristikách a podmínkách práce. Podobné rozdíly ve vztahu dělníků k práci a k životu nelze objasnit bez zřetele k mnoha sociálně ekonomickým fakto-

rům a mimo jiné k formám vlastnictví výrobních prostředků, postavení a právům dělnických organizací, stupni účasti pracujících na řízení výroby, k zárukám zaměstnanosti a platným systémům sociálního zabezpečení a lékařské péče o pracující.

Někteří delegáti západních zemí měli námítky proti podrobnému rozboru těchto problémů. Jedni říkali, že takové údaje jsou dostatečně známy a že je možné je snadno získat z informačních příruček o každé zemi. Jiní naopak prohlašovali, že příprava takového oddílu bude velmi složitá, vyžádá si značnou výzkumnou práci a odvede od provedení výzkumu bezprostředně v podnicích.

V důsledku dlouhého projednávání otázek se účastníci konference dohodli na tom, že zhuštěnou charakteristiku zvláštností sociálně ekonomického systému má poskytnout každá národní výzkumná skupina. Podrobnější charakteristiku těchto zvláštností však mohou poskytnout ty výzkumné skupiny, které pokládají tuto práci pro sebe za nutnou a ze své strany zvládnutelnou. Taková rozvinutá analýza se bude pokládat za součást společného výzkumu.

V souvislosti s dosažením dohody v této otázce se účastníci výzkumu rozhodli zřít se zařazení grafického schématu do textu

společného programu, protože jeho obsah zůstával předmětem rozporů.

Příklad uvedený výše dostatečně charakterizuje schválené pořadí přípravy a provedení daného mezinárodního výzkumu. Ve všech otázkách se jeho účastníci snaží dosáhnout zkoordinovaných řešení. Úplná dobrovolnost účasti každé výzkumné skupiny na projektu obvykle vylučuje možnost přijetí povinných usnesení většinou hlasů. Nedaří-li se však v konkrétním případě dosáhnout jednoty hlasů a některý účastník bude pokládat schválený bod programu nebo instrumentáře pro sebe za nepřijatelný, zůstává mu možnost odmítnout splnit daný bod.

Principiální význam pro provedení výzkumu má vypracování instrumentáře, s jehož pomocí by bylo možné dostatečně plně prostudovat procesy vyvolávající zájem. Během společné práce byl účastníky výzkumu připraven nezbytný instrumentář. Bylo do něho zařazeno pět výzkumných úkolů: 1. Celková charakteristika země a odvětví průmyslu vybraného pro analýzu. 2. Text interview se zástupci správy podniku. 3. Text interview se zástupci odborů a jiných dělnických organizací. 4. Instrukce pro popsání způsobu, podmínek a metod práce na srovnávaných automatizovaných úsecích výroby. 5. Text interview s dělníky zkoumaných úseků. Každý z těchto instrumentářů má samostatný vý-

znam, ale jejich obsah je vzájemně spojen a má umožňovat odhalit závislost různých faktorů.

Specifické problémy spojené s charakterem výzkumu, uskutečňovaného současně v zemích s různým sociálně ekonomickým zřízením, se projeví ve všech oddílech instrumentáře. Mezi jiným se týkaly i dotazníku pro průmyslové dělníky. Zkušenosti z práce na textu tohoto dotazníku mohou mít význam pro praxi mezinárodních srovnání.

Cílem tohoto oddílu instrumentáře bylo odhalit jak objektivní změny v postavení pracujících v procesu automatizace, tak i subjektivní vnímání těchto změn jednotlivými osobami, nové momenty v pracovních motivacích a v sociální orientaci dělníků. Protože jednotlivé otázky měly být adresovány dělníkům pracujícím jak v socialistických, tak v kapitalistických podnicích, vyžadoval vlastní obsah otázek pečlivé promyšlení proto, aby jednak byla zajištěna srovnatelnost odpovědí, jednak nebyly zastřeny zásadní zvláštnosti v postavení pracujících různých zemí. Určité odlišnosti v chápání otázek u dělníků kapitalistických a socialistických zemí byly nutně podmíněny specifikou sociálně psychologické atmosféry.

Varianata dotazníku pro dělníky vytvořená v jedné z prvopočátečních etap odhalila při uskutečnění předběžné ankety řadu podstatných nedostatků. Mimo jiné se ukázalo, že je příliš velká co do rozsahu, značně přesahovala normy obvyklé v sociologické praxi, a tím ztěžovala získání dostatečně přesných odpovědí dotazovaných.

Řada otázek z anket rozšiřovaných v podnicích kapitalistických zemí se ukázala zcela nepřijatelná a cizí pro dělníky socialistických podniků. Některé skupiny otázek začínaly větou: „Existují následující názory. Souhlasíte s nimi?“ Na to mnozí ze sovětských dělníků odpovídali, že nejen nesouhlasí s názory tam uvedenými, ale že takové názory vůbec nejsou obvyklé v jejich prostředí. Mnohé otázky této varianty dotazníku věnované sociálním orientacím byly zaměřeny výlučně na peníze a způsoby jejich získávání. Vtíravé kladení těchto otázek vyvolávalo u dělníků sovětských podniků údiv a dokonce je popuzovalo.

Když byli dělníci žádáni, aby vyjádřili svůj názor na řadu pouček typu jako „Aby se dělaly peníze, na to nejsou správné nebo špatné metody, ale jen lehké a těžké“, „Pro většinu lidí je skutečně lhostejné, co se děje s jejich blízkými“, „Sotva by se měly přivádět děti na svět, kde jsou tak temné perspektivy do budoucna“, nezřídka se nakonec rozléhal hlasitý smích a vůbec se ztrácel vážný vztah k odpovědím na položené otázky.

Tyto a četné jiné metodické nedostatky dotazníku si vyžádaly jeho základní přepracování. Ukázalo se, že realizace tohoto úkolu není zdaleka jednoduchá; různé postoje účastníků se podařilo zkoordinovat až po dlouhém projednávání.

Nový text dotazníku se ukázal být mnohem přijatelnějším. I on však vyvolal některé potíže pro odpověď dělníků v sovětských podnicích. Tak například dělníkům působilo potíže, jak správně odpovědět na otázku, nakolik je pro ně důležitý názor duchovního vedoucího. Dokonce předpokládaná alternativa odpovědi, že tento názor není důležitý, přece jen vytvářela dojem, že takoví duchovní vedoucí existují. Přitom sovětské dělníky měli o existenci takových vedoucích celkově velmi nejasnou představu.

4. Zřetel ke zvláštnostem postavení dělníků v socialistických podnicích

Jedna ze základních myšlenek zahájeného mezinárodního výzkumu spočívá v prozkoumání vlivu automatizace na postavení průmyslových dělníků pomocí šetření prováděných v konkrétních podnicích. Účastníci výzkumu nepochybovali, že specifika vybraného objektu může podstatně působit na získávané výsledky.

K dosažení maximální srovnatelnosti výsledků se vynakládalo mnoho úsilí na to, aby se výzkum prováděl v podnicích s analogickou produkcí a se stejnou úrovní technologie, které do komplexu své výroby zařazují automatizované a neautomatizované úseky výroby. K témuž účelu se účastníci výzkumu snažili oddělit a analyzovat stejný souhrn faktorů, které působí nebo mohou působit na postavení průmyslových dělníků v podniku a také toto postavení odrážejí.

Během práce se muselo počítat i s tím, že některé termíny a pojmy použité ve výzkumu se nestejně vykládají dokonce mezi vědci jedné země. Tím spíše se nekryje chápání těchto terminů a pojmů v různých jazycích a v různých zemích. V takových případech nebezpečí zkreslení výsledků vlivem nestejného použití terminologie značně vzrůstá.

Ve snaze o maximální unifikaci ve všech těchto otázkách nemohli účastníci výzkumu současně nebrat na vědomí existenci závažné specifiky postavení pracujících v podnicích s různým společensko-ekonomickým zřízením. V řadě případů se taková specifika zjišťuje zkoumáním těch institucí, které jsou v podnicích všech zemí, ale fungují nestejně (například odborové organizace). V jiných případech je podobné srovnání nemožné, protože určité instituce a formy činnosti dělníků jsou charakteristické jen pro podniky zemí jednoho sociálního systému (například různé formy socialistického soutěžení).

Pro uvážení zvláštností v těch nebo oněch otázkách předpokládá instrumentář možnost zařazení doplňků každou národní skupinou, s kterými nepočítaly alternativy odpovědí. Taková možnost však nemůže být vždy dostačující pro cíle výzkumu. Dokonce když se průzkum provádí v podniku se stejnými sociálními podmínkami, mohou badatelé a jejich respondenti věnovat nestejnou pozornost jednomu a týmu sociálním faktorům, což může buď zastřít společné rysy, nebo vytvořit dojem o existenci reálné neexistujících rozdílů.

Právě proto je nutné, aby se s analýzou specifických zvláštností, které nejsou charakteristické pro dělnický kolektiv jednotlivé země, ale celé skupiny zemí, počítalo hned v textu instrumentáře.

K takovým podstatným zvláštnostem v podnicích socialistických zemí patří důležitá role stranické organizace. Takové organizace v podnicích kapitalistických zemí buď neexistují, nebo existují pololegálně, nebo je jejich činnost přímo zakázána zákonem. Mimo jiné zákon o statutu podniku, schválený v NSR v r. 1971 (Betriebs-Verfassungsgesetz), znovu přímo dokazuje i dříve existující zákaz stranicko-politické činnosti v podnicích.

Právě fungování sociální organizace socialistických podniků není možné správně

pochopit bez zřetele k činnosti základních stranických organizací. Jsou na závodech, v továrnách a v jiných podnicích a institucích. Stranické organizace nebo stranické skupiny se vytvářejí v dílnách, na úsecích, v brigádách a jiných výrobních článcích. Převážná většina členů stranických organizací v podnicích jsou tovární dělníci.

Základní stranické organizace podniků nejen řeší úkoly praktického a ideologického významu, ale také aktivně působí na výrobní činnost. Platné stanoví KSSS mezi jiným předpokládají, že jedním z úkolů základních stranických organizací je mobilizace mas k širokému uplatnění úspěchů vědy a techniky a zkušeností předních pracovníků ve výrobě. Základním organizacím je dáno právo kontroly činnosti správy.

Plenární stranické schůze, stranické výbory a komise vytvářené těmito výbory hlavně z továrních dělníků analyzují podrobně různé stránky činnosti podniku, usilují o splnění hospodářských plánů a závazků pracujících.

V mezinárodním srovnávacím výzkumu se věnuje pozornost studiu účasti pracujících na řízení výroby, na přípravě výrobních plánů a na kontrole činnosti správy. Odpovědi na zhuštěné zformulované otázky instrumentáře nepochybně odrazí kvantitativní rozdíly v plánovaných parametrech v podnicích různých zemí. Ale pro badatele je mimořádně důležité odhalit a správně zachytit mnoho kvantitativních rozdílů, které charakterizují reálnou situaci pracujících, stupeň jejich tvůrčí aktivity a skutečného vlivu na rozhodování.

Aby byly získány skutečně typické objektivní údaje, je nutno podrobně analyzovat formy a metody činnosti dělnických organizací v podnicích. Jestliže například během předvýzkumu v sovětském podniku sdělilo více než 80 % dotázaných dělníků, že se aktivně účastní odborové činnosti, více než 60 % že se aktivně účastní přípravy výrobních plánů a více než 65 % vypracování plánů sociálního rozvoje, potom pro srovnání těchto odpovědí s údaji získanými v podnicích jiných zemí jsou zřejmě nedostačující jen kvantitativní ukazatele. Smysl a význam čísel mohou zůstat nepochopeny, není-li odhalen veškerý mechanismus fungování sociální organizace podniku.

V sovětských podnicích mají široká práva účasti na rozhodování ve výrobních otázkách odborové organizace. Tyto nejmasovější organizace dělníků projednávají zprávy administrativy o práci, plány výroby a nejdůležitější otázky činnosti podniku. Práce odborového výboru a jeho různých komisí zajišťuje zapojení velkého počtu dělníků do řešení aktuálních problémů a úkolů dělnického kolektivu.

V podnicích a dílnách, kde je zaměstnán velký počet mladých (a to se, mimo jiné, týká automatizované výroby), je velmi důležitá role mládežnických organizací. V sovětském podniku, kde se prováděl předvýzkum, pracují v dílnách výbory mladých dělníků a komsomolci, několikrát za měsíc provádějí náhlé kontroly na odhalení rezerv výroby, k prověrce zavedení nové techniky a kultury výroby. Tato forma činnosti mládeže, nazývaná „komsomolský reflektor“, si získala úctu u dělníků a správy.

Důležitou formou účasti sovětských dělníků na řízení výroby jsou stálé výrobní rady (PDPS), organizované v podnicích a dílnách s počtem pracujících 100 a více lidí. Členové PDPS jsou voleni plenárními schůzemi dělníků a projednávají nejdůležitější otázky. Do okruhu jejich funkcí patří mimo jiné projednávání plánů organizačně technických opatření, zavádění nové techniky, mechanizace výroby a uplatnění zlepšovacích návrhů a vynálezů.

K 1. lednu 1973 existovalo v podnicích Sovětského svazu 107 529 celozávodních a 59 589 dílenských stálých výrobních rad. Jejich členy bylo 6 225 000 dělníků, inženýrsko-technických pracovníků a úředníků. 64,6 % z členů PDPS jsou tovární dělníci. O výsledcích práce PDPS dostatečně názorně svědčí následující údaje: Jen v r. 1972 bylo na zasedáních PDPS schváleno 1 786 000 návrhů: z nich 80,8 % bylo zavedeno do výroby.

Závažným ukazatelem kvalifikační úrovně dělníků, stupně jejich tvůrčí aktivity a vztahu k technologickým inovacím je jejich účast na činnosti Vsesvazové společnosti zlepšovatelů a vynálezců (VOIP) a Vědeckotechnické společnosti (NTO).

VOIP sjednocuje ve svých řadách

5 900 000 členů, z nichž je 3 100 000 dělníků. V r. 1972 bylo jen v průmyslu předloženo ke konkursům prováděným VOIP kolem 1 300 000 prací, z nichž bylo 904 000 zavedeno do výroby.

Vědeckotechnická společnost v Sovětském svazu má 5 900 000 řádných členů. Mezi nimi je 737 400 dělníků – novátorů výroby.

Rychlý rozvoj vědeckotechnického pokroku vyvolal v plánovitém hospodářství potřebu rozšíření rámce plánování, přihlížení k sociálním důsledkům technologických inovací a jejich využití v zájmu dělníků. Reakcí na tuto objektivní společenskou potřebu bylo v posledních letech v Sovětském svazu zavedení plánů sociálního rozvoje kolektivu.

Takové plány, které se vypracovávají v rámci jednotlivých podniků a nyní již také v měřítcích měst a krajů, počítají s důsledky technického přebudování výroby, s ekonomickými změnami a vytyčují perspektivy sociálních změn.¹¹

Ve většině případů sestávají plány sociálního rozvoje ze čtyř oddílů. V prvním z nich se odrážejí budoucí opatření v technickém rozvoji výroby a zdokonalování její organizace. Poukazuje se zde jen na hlavní směry a opatření technického pokroku v podniku, předurčující sociální změny. Ve druhém oddílu se určují opatření ke zdokonalování profesionálně kvalifikační struktury kolektivu, k upevnění pracovní disciplíny, růstu produktivity práce, zdokonalení hmotného stimulování.

Třetí oddíl plánu je věnován úkolům zlepšení podmínek práce a ochrany zdraví pracovníků. Ve čtvrtém oddíle se plánují perspektivy zvýšení kulturní úrovně pracovníků, zlepšení jejich životních podmínek a lékařské péče, organizace vysoce hodnotného odpočinku pracujících.

Důležité místo v plánech sociálního rozvoje je věnováno otázce zvýšení kvalifikace kádrů, což má zvláštní význam v podmínkách rychlého technického pokroku. Díky takovému plánování kolektiv sám předem určuje, v jakých termínech a na jakých úsecích je možné uvolnit dělníky, jaké vzniknou potřeby kádrů, jak se musí

¹¹ Pokroková iniciativa ve vypracovávání plánů sociálního rozvoje náleží leningradským podnikům. Jejich zkušenosti jsou zobrazeny v práci *Metodika*

plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku. Leningrad 1970.

předem připravovat výuka lidí novým povoláním. V souladu s tím se ve stanovené lhůtě provádí příprava a přeškolení kádru. Každý dělník a úředník získává jasnou perspektivu svého růstu.

Praxe sociálního plánování v Sovětském svazu je ještě v období ustalování; setkává se s určitými těžkostmi a vyžaduje další zdokonalování. Vcelku se však tato praxe osvědčila a účast pracujících při vytváření a realizaci plánů sociálního rozvoje se stala masovým jevem.

Široká účast pracujících na řízení výroby, rozvoj tvůrčí aktivity dělníků a sociální plánování jsou typické pro podniky nejen v Sovětském svazu, ale i v druhých socialistických zemích, i když se obecné jevy a tendence často uskutečňují v různých formách.

Brát v úvahu tyto a mnohé jiné specifické zvláštnosti činnosti dělnických kolektivů socialistických podniků, právě tak jako brát v úvahu zvláštní situaci a nové jevy v kapitalistických podnicích, je nezbytnou podmínkou pro správné závěry

o vlivu technologie a jiných faktorů na zkoumané procesy.

* * *

Mezinárodní srovnávací výzkum „Automatizace a průmysloví dělníci“ může mít — jak se oprávněně poznamenává v jeho programu — jak vědecký, tak i praktický význam. Již sám průběh výzkumu, vypracování jeho metodiky, instrumentáře a provedené předvýzkumy dovolily shromáždit určité zkušenosti a udělat některé závěry mající vědecký význam.

Důvody vyložené výše svědčí o tom, že sama metodika výzkumu potřebuje další zdokonalování. Účastníci výzkumného projektu mají před sebou ještě velkou práci v hodnocení výsledků předvýzkumů a v upřesnění instrumentáře. Potom nastoupí etapy terénních výzkumů v podnicích, zobecnění a analýzy definitivních údajů a formulování společenských závěrů.

Úspěšné zakončení projektu si vyžádá od všech účastníků výzkumu ještě značné úsilí a dobrou vůli k opravdové vědecké spolupráci.